समकालीन भारतीय समाज
समस्या आणि उपाय

:: संपादक ::
प्राचार्य डॉ. बाळासाहेब जाधव
प्रा.डॉ.रोहिदास नितोंडे
प्रा.डॉ. तुकाराम फिसफिसे

समकालीन भारतीय समाज

समस्या आणि उपाय

:: *संपादक* ::

प्राचार्य डॉ. बाळासाहेब जाधव

प्रा.डॉ.रोहिदास नितोंडे

प्रा.डॉ. तुकाराम फिसफिसे

NEW MAN

PUBLICATION

www.newmanpublication.com

Late Ramesh Warpudkar College
Sonpeth Dist. Parbhani (M.S.)

ISBN: 978-93-91621-05-6

Title: समकालीन भारतीय समाज : समस्या आणि उपाय
(Samkaleen Bharateey Samaj : Samasya Ani Upay)

Editors: प्राचार्य डॉ.बी.यू. जाधव, प्रा.डॉ.आर.एस.नितोंडे,प्रा.डॉ.टी.आर.फिसफिसे
(Prin. Dr. B.U.Jadhav, Dr. R.S. Nitonde, Dr. T. R. Fisfise)

© Principal, Shri Shivaji College, Parbhani - 431401

First Edition : November 2021

Published by
Dr Kalyan Gangarde
for New Man Publication,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani - 431401.
Mob. + 91 8329000732
Email: nmpublication@gmail.com
www.newmanpublication.com

Printed at
Snehal Printers and Book Binders,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani – 431401
Mob. + 91 9730721393

This publication is an outcome of the UGC STRIDE Project (Component-1) being implemented at MSP Mandal's Shri Shivaji College, Parbhani

Price: Rs 395/-

All rights reserved. No material may otherwise be copied, modified, published, or distributed without the copyright owner's prior written permission.

Academic facts, views, and opinions published in the book express the author's views solely. The author is responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher cannot be held accountable for any lacks or possible violations of third parties rights.

अनुक्रमणिका

१. आर्यन खान : सामाजिक, राजकीय, प्रसारमाध्यमविषयक प्रश्न आणि उपाय
डॉ. रामानंद बापुराव व्यवहारे ०७

२. नक्षलवादी चळवळ : एक अध्ययन
डॉ.नारायण कांबळे १८

३. बालमजुरी– सामाजिक समस्या
प्रा. आर.बी.काळे ३३

४. भ्रष्टाचार एक सामाजिक समस्या
डॉ. क्षीरसागर बी.एस., प्रा. अंभोरे ए.जी. ४१

५. बालकामगार : एक गंभीर समस्या
प्रा. डॉ. सुनिता आत्माराम टेंगसे ४४

६. महाराष्ट्रातील कृषी व्यवसायतील उच्च शिक्षणाची स्थिती: आव्हाने आणि उपाय
डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड ५०

७. दारिद्र्य समस्यांचे प्रमुख कारण
डॉ. प्रा. संगीता ओमनाथ तिहीले (सुरंसे) ५७

८. भटक्या जमातीच्या समस्या
डॉ.अंबिका गोविंदराव चोंडे ६३

९. भारतीय समाज आणि गरिबी
प्रा. डॉ.अंगद गडमे ७०

१०. विनाअनुदानित उच्च माध्यमिक शिक्षकांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या
अमोल शशीकांत भोसले, डॉ. बी.एन. कावळे ७५

११. ग्रामीण भागातील बालकामगारांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
प्रा. डॉ. चव्हाण एस. जी. ८२

१२. भारतीय समाजातील वाढत्या आत्महत्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास
प्रा. गंगाधर बा. चव्हाण ८८

१३. वृद्धांच्या समस्या व वृद्धांवर कोरोना महामारीचा परिणाम
प्रा. डॉ. विलास घोडे ९२

१४. मराठवाडयातील वैद्यकीय सुविधा
डॉ.ज्ञानेश्वर जिगे १००

१५. केंद्र राज्य संबंधातील बदलते स्वरुप
प्रा.डॉ.कदम माधव रामजी १०६

१६. दारिद्र्य : भारतीय समाजापुढील समस्या
प्रा.डॉ.पांडूरंग रा. मुठ्ठे १११

५.

बालकामगार : एक गंभीर समस्या

प्रा. डॉ. सुनिता आत्माराम टेंगसे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

कै. रमेश वरपुडकर महाविद्यालय, सोनपेठ, जि.परभणी.

प्रस्तावना: असे म्हटले जाते की भूक आणि दारिद्र्य अशा गोष्टी आहेत की ज्यामुळे व्यक्तीला कोणत्याही वयात कोणत्याही स्वरूपाचे काम करावयास भाग पाडतात . कदाचित यामुळेच जगातील प्रत्येक दहाव्या मुलाला खेळायला व शाळेत जाण्याच्या वयात काम करण्यास भाग पाडले जाते. जे त्यांचे आजचेच नव्हे तर त्यांचे भविष्यही उद्ध्वस्त करीत असून हा आकडा सुमारे १६ कोटीं एवढा आहे. त्यापैकी सुमारे ३९.४ टक्के (६.३ कोटी) मुली आणि ६०.६ टक्के (९.७ कोटी) मुले आहेत. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (आयएलओ) आणि युनिसेफने प्रसिद्ध केलेल्या अहवालात ही माहिती नुकतीच समोर आली आहे. या आकडेवारीकडे पाहिले तर असे लक्षात येते की मुलींपेक्षा जास्त मुले बालमजुरी करतात.

शोधनिबंधाचे उद्देश:

१. बालकामगार म्हणजे काय ते जाणून घेणे

२. बालकामगार प्रथेचे स्वरूप, कारणे, परिणाम विशद करणे

३. बालकामगार पद्धती निर्मूलनासाठी उपाय सुचवणे

तथ्यसंकलन पद्धती: संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे मासिके, इंटरनेट इत्यादीं दुय्यम संकलन साधनांच्या मदतीने शोधनिबंधाची मांडणी करण्यात आलेली आहे.

गहितकृत्य: शहरी आणि ग्रामीण भागात बालकामगारांचे प्रमाण उत्तरोत्तर वाढत आहे.

बाल कामगार निषेध दिन जनजागृती करण्यासाठी व निषेध करण्यासाठी दरवर्षी १२ जून रोजी बाल कामगार निषेध दिन साजरा केला जातो. बाल कमगारावर जनजागृती करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने २००२ मध्ये हा जागतिक बाल कामगार दिन म्हणून साजरा करण्यास सुरवात केली. संघटनेच्या अंदाजानुसार जगात २१.८० दशलक्ष बाल कामगार आहेत. तर हा आकडा भारतात १ कोटी २६ लाख ६६ हजार ३७७ पर्यंत पोहोचला आहे.

सध्या लाखो बाल कामगार देशाच्या विविध भागात हॉटेल्स, घरे आणि कारखान्यांमध्ये काम करून आपले बालपण घालवत आहेत, ज्यांना ना कुठल्याही कायद्याची जाणीव नाही त्यांना खायलाही मिळणार नाही.मध्य प्रदेश ते उत्तर प्रदेश, राजस्थान, जम्मू-काश्मीर, तामिळनाडू, महाराष्ट्र, केरळ, आंध्र प्रदेश, आसाम, त्रिपुरा आणि संपूर्ण भारतभर या बालमजुरी हे कार्पेट्स, मॅचमेकिंग, रत्न पॉलिश अँड ज्वेलरी, पितळ व काच, बीडी उद्योग, हस्तकला, कापूस होजरी, नारळ फायबर, रेशीम, हातमाग, भरतकाम, विणकाम, रेशीम, लाकडी कोरीव काम, फिश फेंसिंग, स्टोन कोरीव काम, स्लेट, पेन्सिल, चहाची लागवड अशी कामे लहान वयात अनवधानाने केल्याने त्यांना बर्याच रोगांचा धोका निर्माण होतो.अध्ययनानंतर असे आढळले की बालकामगार असलेली सर्व मुले एकतर निरक्षर आहेत किंवा ती शाळेतून बाहेर पडली आहेत. यापैकी बहुतेक मुले विविध प्रकारच्या आजाराने ग्रासले असून बर्याच मुले मादक पदार्थांचे व्यसन आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार आणि धोरण निर्देशानुसार:

१. कलम २४-१४ वर्षाखालील कोणत्याही मुलास कोणत्याही कारखान्यात , खाणीत काम करण्यास किंवा कोणत्याही धोकादायक उद्योगगात घेतले जाणार नाही.

२. कलम ३९-एफ- मुलांना निरोगी, स्वतंत्र आणि सन्माननीय स्थितीत विकसित होण्याच्या संधी आणि सुविधा देण्यात येतील व बालपण तरूणांच्या नैतिक आणि भौतिक शोषणापासून त्यांचे संरक्षण केले जाईल.

३. १४ वर्षापर्यंतच्या सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण (कलम ४५)

बालकामगार वाढीची कारणे:

बालकामगार निर्माण होण्यास आईवडिलांचे अडाणीपण, अज्ञान, अशिक्षितपणा, व्यसन, दारिद्र्य, वाढत्या गरजा, कमी रोजगार, मोठे कुटुंब यासारखी अनेक कारणे कारणीभूत असतात. घरात खाणारी वाढती तोंडे व पालकांच्या व्यसनामुळे स्वत: मुलांना घर चालवण्यासाठी अर्थार्जन करावे लागते. काही मुले घरी चालू असलेले काम म्हणजेच लोहारकाम, सोनारकाम, शेती, दुग्ध व्यवसाय, शेळीपालन आदी पारंपारीक व्यवसाय करतात.गाढवावरुन माती वाहून नेणे, विडीकाम, घरकाम, विटभट्टीवर, बांधकाम, हॉटेल, कचरा/भंगार वेचणे अशा अनेक उद्योगात ही मुले काम करतात. काही मुले कारखान्यात काम करतात. सर्व बालकामगार मुले नाईलाजास्तव काम करतात. काम करून थोडा बहुत पैसा मिळतो तो

घरखर्चावर तसेच व्यसनावर खर्च होतो. अनेक मुले कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यातून निरनिराळ्या वस्तू पुर्नप्रक्रियेसाठी गोळा करतात. सतत घाणीत काम करून त्यांना गंभीर आजारांना सामोरे जावे लागते. रोजगाराच्या समस्येमुळे सेवाक्षेत्रासह कारखानदारीतही बालकामगार आढळतात.

समाजामध्ये बालमजूर हा अत्यंत उपेक्षित घटक आहे. ज्या वयात खेळायचे, बागडायचे, शिक्षण घ्यायचे त्या वयात या मुलामुलींना धोकादायक उद्योगात ढकलले जाते. गरीबी, निरक्षरता, अंधश्रध्दा इत्यादी कारणे आहेत. पण यामुळे लाखो मुलांचे जीवन कोमेजून जात असल्याचे निदर्शनास येते.

बालकामगार प्रथेचे परिणाम: बालपण हा प्रत्येकाच्या जीवनातिल सर्वोत्तम काळ आसतो, जेव्हां मुल लहान असते तेव्हा त्याला कशाचीही काळजी नसते. ते खेळण्यांसह खेळते,मित्रांन बरोबर विविध खेळ खेळते आणि प्रत्येकजण त्याच्यावर प्रेम करतो. परंतु बालमजुरीच्या काम करत असलेली मुलं कधीही खेळू ,बागडु शकत नाहीत आणि त्यांना हवा तो आनंद लुटु शकत नाहीत. यामुळे त्याचे संपूर्ण बालपण मजूर म्हणून काम करण्यात जाते. बालमजूरी करणारी बहुतांश मुले कुपोषणाचे बळी ठरतात कारण त्यांचा मालक त्यांना जास्त काम करून घेतो . ज्यामुळे त्यांच्या शरीरात उर्जेचा अभाव,पोषक आहार व आराम मिळत नाही परिणामी ते हळूहळू कुपोषणाचे बळी ठरतात. बालमजुरी करताना अनेक मुले आणि मुलींचे शारीरिक शोषणही होते जे त्यांच्यावर दुहेरी त्रास आहे. एका अहवालानुसार, बालमजुरीमध्ये काम करणाऱ्या सुमारे ४०% मुलांचे शारीरिक शोषण केले जाते. ही अतिशय गंभीर बाब आहे.

मुले काम करताना अनेकदा चुका करतात. मोठ्या माणसांकडूनही चुका होतात, पण मुलांना फटकारणे सोपे असते, म्हणून त्यांना कामाला लावणारे त्यांचे बॉस त्यांना मानसिक छळ करतात. ज्याचा लहान मुलाच्या मेंदूवर वाईट परिणाम होतो.मुलांचे पालक त्यांच्या मुलांना बालपणात काही पैशांसाठी मजुरीवर ठेवतात. गरीब कुटुंबातील बहुतेक मुले वाचू आणि लिहू शकत नाहीत, म्हणूनच ते चांगल्या नोकऱ्या करू शकत नाहीत आणि देशाच्या विकासात सहकार्य करू शकत नाहीत, त्यामुळे देशाचा आर्थिक विकासही मंदावतो.

बालकामगार प्रथा रोखण्यासाठी उपाययोजना: बालकामगार हा आपल्या समाजासाठी शाप आहे जो आपला समाज अन्यायापासून मुक्त होऊ देणार नाही. आपण नेहमी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की आपण मुलाला कामावर

रुजू करून त्याला पैसे किंवा अन्न देऊन त्याच्यावर कोणताही उपकार करत नाही, उलट आपण त्याच्या भविष्याशी खेळतो. बालकामगार संपवण्यासाठी सर्वप्रथम आपल्याला आपली विचारसरणी बदलावी लागेल. बालकामगार संपवण्यासाठी, सर्वप्रथम, कोणत्याही मुलाला त्यांच्या घरात किंवा कार्यालयात कामावर ठेवू नये. बालकामगार रोखण्यासाठी कठोर आणि कडक कायदे केले पाहिजेत. जेणेकरून कोणीही बालकामगारांची माहिती देण्यासाठी घाबरणार नाही. जर आपल्या समोर कोणतेही बालकामगार प्रकरण समोर आले तर सर्वप्रथम आपण त्याची माहिती जवळच्या पोलीस स्टेशनला द्यावी. बालमजुरीला आश्रय देणाऱ्या कठोर अंतःकरणाविरुद्ध आपण आवाज उठवला पाहिजे.

सामान्य माणसानेही बालमजुरीबद्दल जागरूक असले पाहिजे आणि ते आपल्या समाजातील बालमजुरीस वीरोध करून रोखले पाहिजे. गरीब पालकांनी आपल्या मुलांच्या आरोग्याकडे आहाराकडे शिक्षणाकडे पूर्ण लक्ष देऊन त्यांचे बालपण जपले पाहिजे.बालमजुरी निर्मूलनाकरीता प्रौढांच्या वेतननिश्चितीची तफावत दूर करणं आपलं आद्य कर्तव्य आहे. सातव्या केंद्रीय वेतन आयोगानं सर्वांत कमी वेतनश्रेणीच्या 'पीबी१ पे बैन्ड' अनुसार निर्धारित साधारणपणे वार्षिक २,१६,००० रुपये (६०० रु.प्रतिदिवस) ही रक्कम ५ लोकांच्या कुटुंबाच्या प्राथमिक गरजा व्यवस्थित पूर्ण करते, असं म्हटलं आहे. असं असताना श्रमिकांसाठी २३८ रुपये प्रतिदिवस (वर्षभर कामाची खात्री नाही) असं किमान वेतन ठरवलं जाणं न्यायोचित नाही. यामुळेच ६०० रु.प्रतिदिवस कमाई होण्यासाठी ग्रामीण श्रमिकांना घरातल्या सर्व सदस्यांना कामाला जुंपावं लागतं. शिक्षणात मागं पडलेल्या बालकांना समजलेलं बालमजुरीचं वास्तव समाजाला समजेल आवश्यक आहे.

कारखान्यांच्या आणि दुकानांच्या लोकांनी शपथ घ्यावी की ते कोणत्याही मुलाला काम करणार नाहीत किंवा श्रम करणार नाहीत आणि जे लोक काम करतात त्यांना थांबवतील.जेव्हा आपण कोणतीही वस्तू खरेदी करतो तेव्हा सर्वप्रथम दुकानदाराला त्याच्या तंत्रज्ञानाबद्दल विचारा. हा प्रश्न विचारून आपण समाजात चैतन्याचे वातावरण निर्माण करू शकतो. आपण बालमजुरीपासून बनवलेली कोणतीही वस्तू वापरू नये. जर आपल्याला कोणतेही बालकामगार आढळले तर सर्वप्रथम आपण मुलाच्या कुटुंबातील सदस्यांशी बोलले पाहिजे. त्यांची परिस्थिती समजून घेऊन त्यांना त्यांच्या मुलाच्या भविष्याबद्दल त्यांना सांगावे. मुलांच्या कुटुंबियांना बालमजुरीचे तोटे आणि कायदेशीर दंड याबद्दल सांगितले पाहिजे.

आजही आपल्या देशाच्या शिक्षण पद्धतीतल सुधारणा अल्पशा आहेत. ज्यामुळे ग्रामीण भागातील आणि अलिप्त भागातील मुले अजूनही वाचू आणि लिहू शकत नाहीत. यामुळे तो बालपणात बालमजुरीचा बळी ठरतो.आपल्या समाजात अनेक चांगले लोक आहेत परंतु आम्हाला आणखी चांगल्या व्यक्तींची गरज आहे जे कमीतकमी एका गरीब मुलाच्या शिक्षणाचा संपूर्ण खर्च उचलू शकतील कारण आपण आपल्या समाजाची जबाबदारी घेतल्याशिवाय काहीही होऊ शकत नाही. कारण एकटे सरकार सर्व काही करू शकत नाही.

बालमजुरीला आळा घालण्यासाठी शासनाने केलेल्या कृती: देश बालमजुरीपासून पूर्णपणे मुक्त करण्यासाठी सरकार अनेक कायदे करत आहे.

बालकामगार (निषेध आणि नियमन) अधिनियम १९८६:

वय वर्षे १४ खालील मुलांना कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करणे, हे या अधिनियमाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. विशेषतः, १४ वर्षाखालील कोणत्याही मुलांना धोकादायक उद्योगांमध्ये व हानिकारक प्रक्रियांमध्ये कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करतो. त्याचप्रमाणे तो, मुलांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यास हानिकारक मानले गेलेले १६ व्यवसाय व धोकादायक समजल्या गेलेल्या ६५ प्रक्रियांमध्ये मुलांना कामावर ठेवण्यास मनाई करतो. तसेच ज्या आस्थापनांमध्ये मुलांना कामावर ठेवण्यास परवानगी देण्यात आलेली आहे, अशा सर्व कारखान्यांवर हा अधिनियम नियंत्रण ठेवतो. दोषींवर कडक दंडात्मक कारवाई करण्याच्या, किंवा तुरुंगवासाच्या शिक्षा देण्याच्या तरतुदीही त्यामध्ये आहेत. मात्र, या अधिनियमाच्या कक्षेमधून कुटुंबे व प्रशिक्षण संस्थांना वगळण्यात आलेले आहे. नियमभंग करणा-याना ३ महिन्यांपासून ते १ वर्षापर्यंत तुरुंगवास, व त्यासोबत १०,००० ते २०,०००/- दंड होऊ शकतो. राज्यातील १५ जिल्ह्यांमध्ये बालकामगारांच्या पुनर्वसनासाठी 'राष्ट्रीय बालकामगार योजना' राबवण्यात आलेली आहे. २००० च्या बाल कायद्याचा बालन्याय (काळजी आणि संरक्षण) या कायद्यानुसार, जर कोणी व्यक्ती मुलांना वेतन करायला लावते किंवा त्यांना असे करण्यास भाग पाडते, तर त्यांच्यावर कठोर कारवाई केली जाईल. बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार कायदा, २००९ हा कायदा २००९ मध्ये बनवण्यात आला होता, ज्याअंतर्गत ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना तसेच मोफत आणि गरीब आणि गरीब मुलांना मोफत शिक्षण दिले जाईल. खाजगी शाळांमध्ये. २५% जागा अपंग मुलांसाठी राखीव असतील.

सारांश: बालमजुरीमध्ये शहरी-ग्रामीण भागात असमानता देखील स्पष्टपणे दिसून येते. शहरी आणि ग्रामीण भागातील बालमजुरांची तुलना करता ग्रामीण भागातील बालमजुरांची संख्या शहरी भागातील बालमजुरां पेक्षा निश्चितच जास्त आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे कृषी क्षेत्रात मोठ्या संख्येने काम करणारी, मजुरी ,वीटभट्ट्या, बांधकाम, हॉटेल, लहान-मोठे दुकाने या सारख्या ठिकाणी मुले काम करून त्यांच्या कुटूंबाला मदत करत आहेत. लॉकडाउन मूळे शाळा बंद करण्यात आल्या आहेत. ज्यामुळे बालमजुरीही वाढत आहे. त्याचबरोबर मुलींवर घरगुती व शेतीची कामे करण्याचा दबाव वाढला आहे. यातील बहुतांश बालकामगार शिक्षणापासून वंचित आहेत.

सक्तीचे आणि मोफत प्राथमिक शिक्षण कायदा करायला आम्ही स्वातंत्र्यानंतर सहा दशके लावलीत. त्यानंतर किमान बारावीपर्यंत शिक्षण सक्तीचं आणि मोफत करण्याबद्दल आम्ही कसलंही पाऊल उचलत नाही. 'बालमजुरी प्रतिबंधन व नियमन सुधारणा अधिनियम, २०१६'नुसार बालमजुरी पूर्णतः प्रतिबंधित करण्याऐवजी अनेक पळवाटा काढूनन बालमजुरी सुरू राहण्याची आपण दक्षता घेतो. बालमजुरी सुरू असल्याबद्दल शासनाला 'क्लीनचीट' देत पालक आणि मालक यांच्यावर 'गुन्हेगार'चा शिक्का लावायला परवानगी देतो. बालमजुरी करण्याची गरज मुलांवर यायला नको अशी आर्थिक स्थिती ग्रामीण शेतकरी-मजूर पालकांकरिता निर्माण करण्याबाबत आपण काहीच पुढाकार घेत नाही. याच दांभिकतेवर आपण सर्वांनी आज प्रश्नचिन्ह उभी करायची गरज आहे.

संदर्भ सूची:

1. https://majhamaharastra.com/child-labour-information-in-marathi/
2. https://www.esakal.com/saptarang/saptarang-dr-rahul-bais-write-child-labour-article-319995
3. https://mahakamgar.maharashtra.gov.in/lc-the-child-labour-mr.htm
4. https://www.maxmaharashtra.com/max-blog/child-labour-need-to-abolished-written-by-writer-vikas-meshram-922549
5. https://mr.vikaspedia.in/social-welfare/92e93993f93293
6. 'मी एक बालमजूर' विषयावर 'स्वराज्य-मित्र सामाजिक संस्था'द्वारा प्रोत्साहित किशोर गटातल्या बालकांनी लिहिलेले निबंध.
7. प्रा. एस एन गंदेवार, भारतीय सामाजिक समस्या विद्याभारती प्रकाशन,लातूर,पान.न.२,३.

❑❑❑

PRINCIPAL
Late Ramesh ... dkar (ACS)
College ... Dist. Parbhani